

Emil Basat

(Bulgaria, Veliko Tarnovo, Slovo Publishing House)

Conversations with Norbert Randow, the Slavist in Love with Bulgaria

Abstract: He is among the most prominent German experts in Bulgarian and Slavic studies and one of the greatest friends of Bulgaria. He has translated dozens of Bulgarian authors, including Sophronius of Vratsa, Paisius of Hilendar, Svetoslav Minkov, Emilian Stanev, Atanas Dalchev, Simeon Radev. He has been awarded the Doctor Honoris Causa Honorary Degree of the University of Veliko Tarnovo and Sofia University. In these conversations, the author Emil Basat has tried to paint the picture of this scholar and to tell the story of his life, a life marked by vicissitudes, including his being sentenced and thrown in a prison in East Germany for three years, and has attempted to outline his ties with Bulgarian writers and cultural figures. His contribution to the Bulgarian-German cultural relations has been invaluable. With this portrait interview, the author has attempted to give due credit to Prof. Norbert Randow, a Slavist in love with Bulgaria.

Емил Басат

(България, Велико Търново, Издателство „Слово“)

Разговори с Норберт Рандов, влюбения в България славист

Поради интереса ми към заниманията и дейността на чуждестранните българи от давна ми бе известно името на Норберт Рандов, но срещата ми с него се осъществи благодарение на интелектуалните събирания у Марияна Фъркова, където немският българи отседна при пристиганията си в България. Бе красив, висок мъж, със светли очи и коси, винаги усмихнат и с чувство за хумор, притежаваше изключителна памет и можеше с часове да разказва истории от изпълнения си с перипетии живот. Притежаваше някаква особена деликатност и мекота, бе изпълнен с доброжелателност и приемаше хората такива, каквито са. Общува без превземки, бе готов да откликне на всяка молба за съдействие или за обсъждане на някакъв проблем. Признателен съм, че имах възможността да се докосна до неговата личност и да бъда приет сред приятелския му кръг, макар и в по-късни години. А той бе ценен и обичан от учени, писатели, критици и поети – тук, в България. Спомням си с каква страст купуваше и издирваше новоизлезли и стари издания на книги и периодика на български език. И как всеки път си тръгваше с препълнен с книги куфар или молеше онези, които се канеха да му гостуват, да донесат останалата част от събраните и съхранявани у Марияна книжни съкровища.

Българският му език бе мек, мелодичен и звучеше много характерно в неговата уста – така любовно бе прегърнал този език, че той звънтеше с изключителна прецизност и някаква първозданна красота у него. Незабравими ще останат

Емил Басат

многобройните ни срещи – по улици и кафенета из София или на подбрана трапеза у Марияна, сред неговите духовни съмишленици. Обичаше и ценеше българската кухня, а Марияна и родителите ѝ създаваха особен уют в дома си, където той се чувстваше като член на семейството. Беше безкрайно любознателен, интересуваше се не само за новости от книжния пазар, но и за обществените процеси у нас и в света, често говореше за „българската орис“ и за пътищата, по които тя се е формирала. Беше неотклонно изпълен с планове и идеи за нови книги и преводи. Напоследък страдеше силно от факта, че не се намира възможност за публикуване на един от капиталните му преводи – „Строители на съвременна България“ от Симеон Радев. Силите му го напускаха, а българската държава така и не се заинтересува от това му дело... .

Ето какво четем за него в Уикипедия:

Професор Норберт Рандов е германски българист, издател и преводач на българска, старобългарска и руска литература на немски. Роден е на 27 ноември 1929 г. в гр. Нойщрелиц, днес в провинция Мекленбург – Предна Померания. Следва славистика в Росток и Берлин. Дипломира се през 1953 г. За първи път идва в България през 1952 г. През 1954 г. започва аспирантура в София с дисертационна тема „Пенчо Славейков и немската литература“. Той обаче не я довършва, тъй като посолството на ГДР го отзовава през 1955 г. заради негова сатирична рецензия в „Стършел“ за току-що отпечатан некадърен немско-български речник. През 1962 г. ЩАЗИ претърсва дома му и заради открит екземпляр на „Доктор Живаго“ от Пастернак е обвинен в антисъветска клевета. Осъден е на три години затвор. До 1989 г. ЩАЗИ не му позволява да започне постоянна работа и непрекъснато го подслушва. Рандов се изхранва като преводач и издател на свободна практика – превежда и издава българска литература в източноевропейски издателства. Превежда „Житие и страдание“ на Софроний Врачански и „История славянобългарска“ от Паисий Хилендарски с 90-страничен уникален коментар към нея.

Работи в Хумболтовия университет. Професор по българистика там между 1992 и 1995 г. Член на белоруския ПЕН-клуб, почетен член на Немско-Българското дружество за насърчаване на връзките между България и Германия. Почетен член на СПБ.

Носител е на орден „Стара планина“, на наградата на град Лайпциг за европейско разбирателство. Той е: доктор хонорис кауза на Шуменския университет – 2004 г., доктор хонорис кауза на Югозападния университет „Неофит Рилски“, Благоевград – 2007 г., доктор хонорис кауза на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ – 2010 г. Носител е на Федералния кръст за заслуги на Германия. Дългогодишен член е на Управителния съвет на фондация „Св. Св. Кирил и Методий“.

Интересите на Норберт Рандов са толкова разнообразни, че не могат да бъдат обхванати в настоящата анкета – те са от областта на кирило-методиевистиката, възрожденската и новата българска литература, славянското и сравнителното литературознание, езикознанието, белоруската, украинската и македонската литература, превода.

По-важни преводи на Норберт Рандов

От български език:

Светослав Минков. „Дамата с рентгеновите очи“. Берлин, 1959.

Ивайло Петров. „Нонкината любов“, Берлин, 1960.

„Български разказвачи“. Берлин, 1961.

Иван Вазов. „Под игото“. Берлин, 1967.

Александър Геров. „Фантастични новели”. София, 1968.
„Панонски легенди”. Берлин, 1973.
Атанас Далчев. „Стихове”. Лайпциг, 1975.
Иван Вазов. „Горящи снопи. Избрани разкази.” Лайпциг, 1978.
Атанас Далчев. „Фрагменти”. Лайпциг, 1980; 1982.
Паисий Хилендарски. „История славянобългарска”. Лайпциг, 1984.
„Български разкази на XX век”. Франкфурт /М., Лайпциг, 1996.
„Евристика пее. Нова българска лирика”. Кьолн, 1999.
Пейо Яворов. „Подир сянката на облаците”. Леверкузен, 1999.
Мирела Иванова. „Самотна игра. Стихотворения”. Хайделберг, 2000 и др.

От белоруски език:

„Щъркели над блатата. Белоруски разказвачи”. Берлин, 1971.
„Младият дъб. Класически белоруски разкази”. Лайпциг, 1987 и др.

От руски:

Осип Манделщам. „Разговор за Данте”. Лайпциг и Ваймар, 1984.
Владимир Набоков. „Петроград 1917”. Берлин, 1992 и др.

В края на живота си той подарява уникалната си сбирка от книги на български език – една от най-големите в света – над 10 хиляди тома, на Хумболтовия университет в Берлин и там днес тя е обособена в „Българска библиотека „Норберт Рандов”. Тя е събирана от него с огромна любов и истинска изследователска страст в продължение на повече от 50 години и освен уникални издания, съдържа годишници от литературната периодика, излизала от Освобождението до днес – някои от които не се намират и в националните ни библиотеки.

Предлаганите записи на разговорите ми с него се състояха в дома на Марияна Фъркова. Читателят, надявам се, ще долови непринудената атмосфера, в която разговорите ни скачаха от тема на тема, без особена система или предварителна подготовка от моя страна. Целта ми бе да съхраним по този начин спомена за голямата личност на професор Норберт Рандов.

29. IX. 2005 г., 16.30-18 ч., „Цар Симеон” 104 при Марияна Фъркова

Как станяхте българист?

Поради мързел. Той е най-важната причина.

Казвали сте ми и друг път, че „мързелът” е в основата на всичките Ви занимания. Как започна всичко все пак?

Следвах славистика с първа специалност – руска филология, за втора специалност възможният избор беше полска филология. Полският език обаче ми се видя доста труден и си помислих, че никога няма да мога да го науча. Завърших в Берлин, но следването си започнах още в Ростов.

А защо дълги години пишеха Роцок?

Поради незнание. Всъщност това е славянска дума – ’разтичане на една река’, която при Вардемюнде се влива в Балтийско море. Нито професорите, нито другите преподаватели по полска филология обаче не ми направиха впечатление, а и самият език ми изглеждаше като огромна планина, през която никога нямаше да мога да премина. Тогава се появи един български лектор – Стефан Станчев. Стори ми се, че няма друг по-лесен език от българския – може би само есперанто, който бях малко понаучил.

Откога се занимавате с езици, откъде е афинитетът Ви към езиците?

Не знам. Още преди края на войната направих с наша съседка превод от английски език на американски сайънс фикшън роман за деца, голям формат, с илюстрации на всяка втора страница. Преведох тази книга, пазя я и досега, към нея направих и илюстрациите. Това беше първият ми превод. Бях на 14 години, никога не бях учил английски език, но съседката ми знаеше – майка ѝ беше англичанка и с нейна помощ направих превода.

Завърших класическа гимназия – латински 8 години по 8 часа седмично и старогръцки – 6 години по 6 часа седмично. Много съм благодарен на моите родители, че ме изпратиха да уча там, а не в реална гимназия. Защото английски и френски винаги можеш да научиш, но латински и гръцки – не. Там премахнаха еврейския, той се изучаваше преди 1938-1939 г. Исках да науча този език, за да мога да чета на идиш литературата, която излизаше и в Полша, и в Съветския съюз. При нас имаше евреи ашкенази. Не съм влизал в синагогата им. По-късно бях в Берлинската синагога.

Най-жестоката молитва на християните е „Отче наш”, защото там се казва: „Да бъде волята Ти” и каквото и да искам, това всъщност не е мое желание, не е моя воля, а Твоята воля да бъде. Няма нужда да Го моля, Той ще направи с мен каквото си иска. Авраам е готов да жертва сина си, какво означава това? Все въпроси, които отвеждат много надалеч...

Какви бяха родителите Ви по професия?

Това не е толкова съществено. Баща ми беше чиновник, а майка ми бе сестра – помагаше на родилки да гледат бебетата си. Това бе учила.

А какво представлява родният Ви град? Опишете го с няколко думи.

Този град е столица на княжество, съществувало до 1918, което никога не е било част от Прусия. След обединението на Германия през 1871 г. е присъединено към Германия, но нашият херцог никога не е празнувал рождения ден на императора, тъй като и императорът не е отбелязвал подобаващо неговия (на херцога) рожден ден. И затова този ден не беше официален празник в нашето княжество – Гросхерцогство, Велико княжество. То е част от Мекленбург и като самостоятелно княжество съществува от 1701 г. Ние сме Мекленбург Щрелиц, а династията на целия Мекленбург е най-старата династия в Германия и тя е славянска. Херцозите винаги са се гордеели със своя произход. Последният херцог, Борвин, загива млад при пързаяне с кьнки на лед – ледът се пропуква и той потъва. Всички говореха немски – те са понемчени още през XII век. В нашия град се е говорело на славянски още през XIII-XIV век, но по-късно се загубва връзката със славяните и се говори само на немски. Князете ни в Нойщрелиц са

събирали всичко, печатано на славянски език в Германия – особено на този западнославянски език – на обутритите, на поладските и лужишките славяни – имаше много голяма библиотека, с богата литература на тези езици. Но библиотеката бе разпиляна през 1951 г. – нямало нужда вече да се събират такива книги – и всичко изчезна. Престъпно! Веднага след 1945 година започна унищожаването на всичко ценно, останало отпреди. Имах дял в разобличаването на тази разбойническа върхушка в нашия район, който за съжаление вече не беше княжество.

Това беше моята първа обществена проява. Бях на 20 години, когато разобличих тези разбойници, беше голямо приключение.

А къде изкарахте войната?

В Нойщрелиц. Баща ми беше войник в Източна Прусия и с един от последните влакове премина от Кьонигсберг в Любек. Половин година няхаме никакви вести от него и внезапно се обади с писмо да отидем при него, тъй като там си е намерил работа и се е устроил. Но ние си имаме хубава къща, имам две сестри и нито майка ми, нито някой от нас искаше да напусне родния си край. И той дойде при нас. Почина преди 15 години. Хубаво градче беше, и все още си е, Нойщрелиц.

Запазени ли са старите сгради?

Градът не е толкова стар – основан е през 1712 година. Големият пруски архитект Шинкел е проектирал църквата в центъра. Имаше две разрушени сгради – дворецът и театърът. Театърът изгоря отвътре, но запазиха фасадата. А дворецът бе разрушен изцяло – като паметник на феодализма. Като берлинският дворец – бе запазен и в него се правеха изложби. Най-старата готическа църква в Лайпциг бе взривена по заповед на Валтер Улбрихт.

Какво се случи след войната?

Какво се случи? Запознати сте. Дойдоха руснаците, изнасиха цялото женско население на града – няма нито една жена оцеляла. Сестра ми беше на 10 години и ние седяхме в големия хол на съседната къща, откъдето една стълба води нагоре, пияните руски войници правеха непрекъснато оргии. Един от тях грабна сестра ми, аз бях на 15 години, отгоре един още по-пиян от него му хвърли грамофона върху главата. Войникът падна и ние успяхме да избягаме. Между руснаците имаше и много свестни хора. Но настроението срещу тях се създаваше от масата руснаци. Същото важи и за немците – те сами са си виновни за това, което изпитваха другите към тях преди и след войната. Имам една много добра приятелка, писателка, вече на 83 години. Майка ѝ се оженва за еврейски лекар, който се казвал Щрелиц, както моят роден град. Вероятно оттук идва и името, защото още от началото на XVIII век евреите там са били свободни, не са били отделени от другите.

Като дете усещахте ли някакво специално отношение към евреите?

Помня когато запалиха синагогата – една от най-хубавите синагоги в Германия от началото на XVIII век – бил съм втори или трети клас, 1938 г. Ходихме да гледаме пожара – беше ужасно. В нашия град имаше сравнително малко еврейски семейства –

още от втората половина на XIX век повечето евреи се бяха изселили в Берлин. Но най-добрият германски речник е създаден от един еврейин от моя град – Даниел Зандерс. Неговият речник е по-добър от този на братя Грим. Четири големи тома, в които има всичко – досега никога не съм бил разочарован от него. И два тома на чуждите думи в немския език. Наскоро една колежка от Хайделберг стана професор с монография върху този речник на Зандерс и аз написах рецензия по този повод. Зандерс е завършил в Берлин, после е бил учител в еврейското училище в нашия град, което след 1848 г. е било закрито от херцога като разсадник на революционни идеи.

Зандерс участва в революцията през 1848 г., говори пред събралото се множество пред двореца в Нойщрелиц. Херцогът закусвал през това време и излязъл навън като посъветвал хората да се приберат по домовете си, защото нищо няма да се промени. (смях). И все пак закрил училището. Зандерс продължава да преподава. Той е много интересна фигура. Събирам всичко, написано от него и свързано с него. В новия голям Брокхаус името му вече го няма, но в стария бе налице. А на неговия четири томен речник има репринт даже и в Япония. Подобно издание имаше и в Западна Германия. Наистина това е най-добрият немски речник. Братя Грим са ненавиждали Зандерс, обвинявали го във въображаемо от него знаене на немски и т. н. Зандерс критикува първите свезки от речника на братя Грим, на много рационална основа, и братята били силно раздразнени.

Какво се случи след като руснаците си заминаха?

Преди да си заминат те, аз попаднах в затвора. Руснаците си тръгнаха след 1989 г. В нашия град стояха до края. Той беше гарнизонен град. Офицерите живеяха по квартири, а войниците бяха в казармите. Сестра ми се ожени за един белорусин, германист, преводач, той ми е зет и заедно с него превеждаме – в момента Васил Биков. Нощувал съм у Биков в Минск, а той е нощувал у нас.

Какво правехте като студент и след като завършихте? С какво се занимавахте?

С комунизма. Бях голям комунист. Помня много добре, когато ме конфирмираха на 14 години преди края на войната, арестуваха нашия пастор. Обезглавиха и католическия пастор, вписан е в мартиролога на мъчениците. Нашият евангелистки пастор, който явно бе казал нещо критично, бе изпратен в концлагер. Спомням си, че преди церемонията дойде някакъв човек, който ни убеждаваше, че няма хора, няма човеци, има французи, немци, италианци, но хора изобщо – няма. Защото тия мръсни евреи не били хора. И това беше нов млад пастор, който проповядваше такива неща. На врата си, до кръста, носеше и пречупен кръст. Аз много се съмнявах, че в нас ще се всели светият дух, за когото той ни говореше. И наистина, светият дух не дойде. След войната нашият пастор се върна и продължи да служи.

В гимназията ни нямаше много възторжени фашисти. Между учителите – почти нямаше такива.

Кога у Вас всичко се преобърна и осъзнахте, че цялата система е фалшива?

Окончателно – след унгарските събития от 1956 г. И преди това, но не бях твърде сигурен. След това се видяхме тук с Ласло Над, разказа покъртителни неща за Будапеща след 1956 г. И той, и аз плачехме. Това се случи при Жана Николова.

Обявена за фашистка, защото преподавала в Италианското училище, беше изпратена да преподава в циганското училище в Коньовица. Над разказваше как са осъждани и разстрелвани 15-16-годишни момчета, като са изпълнявали последното им желание – да посрещнат смъртта в бели ризи.

Кога в Германия стана известно за сталинските лагери?

Винаги е било известно, обаче аз не вярвах. А за концлагерите в Германия се знаеше още по време на войната. Край нас изчезваха всеки ден хора. Аз се развих в комунистическа посока. 8-9 години бях под влиянието на тази идеология, вярвах че светът трябва да се изгради по един справедлив начин и обществото да върви по този път. Вярвах в това. От една страна, ми повлия комунистическата идеология, от друга – екзистенциализмът. Какво представлява човек и за какво трябва да има справедливост, за какво е борбата и не е ли тя излишна. Тези въпроси възникваха у мен естествено, от само себе си.

Когато през 1946 г. минах през „зелената граница” нелегално в Любек, отидох при приятели на баща ми. На връщане руснаците ме хванаха и ме затвориха. Аз избягах от този затвор и отидох в едно село при приятел на баща ми.

Как преживяхте разделянето на Германия, чисто психологически?

За мене не беше разделяне. То реално съществуваше, но във виртуален смисъл това разделение беше изкуствено. Ние имахме много семейни и приятелски връзки с хора от Западен Берлин. За мене това не бе лична драма. Всички мои роднини бяха оттам и контактът с тях не е преставал. Тогава ми беше много трудно да скъсам публично с партията, бях убеден, че ще постигна повече, ако съм вътре в нея и работя за реформирането ѝ. Беше илюзията на Дубчек, и на други дейци на комунистическото движение, на много интелектуалци. Стана ми ясно, че това няма да може да се осъществи, но „другарите” ме изпревариха, като ме арестуваха. С това ме улесниха. Вече си бях изяснил какво се случва в Полша и другите соцстрани, четях редовно бюлетините на Полското посолство тук, в София – беше началото на 1956 г. Събитията в Полша бяха предтеча на унгарските събития. Много от нещата около съпротивата срещу комунистическата диктатура все още са недостатъчно известни, не са документиранни, а първата съпротива бе в Украйна, в Литва и Белорусия, много преди поляците и чехите. У нас показаха документален украински филм, разказващ за съпротивата срещу руснаците след войната. Винаги ме беше страх от тях. В Белорусия сега един от главните идеолози на свободномислещите хора е Майзис, учен. Той ми дойде на гости, живееше у нас. Една вечер поканихме и един руски учен от Руската академия. Никой от тях не каза нещо, и двамата се страхуваха един от друг. Толкова илюзии...

Докога ще бъдем в плен на илюзиите?

И аз мога да задам същия въпрос. Има един цикъл на Бертолт Брехт – „Разкази за г-н Койнер”, 50-60 кратки истории с г-н Койнер. Питат г-н Койнер с какво се занимава в момента. И той отговаря: „Подготвям следващата си заблуда” или следващата си илюзия.

В затвора се изучава всичко наизуст. След време ни разрешиха по три книги на човек. Трябваше бързо да ги четем и да ги връщаме. Тогава научих 50 дълги

стихотворения. Манделщам е знаел цялата „Божествена комедия” наизуст. Аз преведох неговия „Разговор за Данте”. Далчев ми подари книгата на Манделщам.

Как от убеден комунист станяхте човек, прогледнал илюзията?

Това бе най-голямата човешка илюзия от по-ново време.

Как се извърши тази „метаморфоза”, това „преображение”, ако използваме метафората на Кафка?

При мене стана точно обратното. От някакво дребно насекомо се превърнах в човек. В началото, когато влязох в партията, ние имаме успех с разобличаването на цялата околийска партийна върхушка. С един мой приятел проследихме техните престъпления. За първия секретар на околията, кмета, кадровика, цялото ръководство, събрахме материал и добре че не попаднахме в Сибир. Отидохме в Шверин, тогавашната столица на Мекленбург, при един от ръководителите – управляваха комунисти и социалдемократи, но ние отидохме, естествено, при комуниста, нямахме доверие на социалдемократите. Курт Бургер бе шеф на компартията на цялата област, участвал в Испанската гражданска война. Докато разказвахме за нашите разкрития, влезе Паул Меркер, шеф на комунистическата партия на западната емиграция в Мексико. Беше член на Политбюро. Наложих се и пред него да разкажем всичко отначало. Половин година след това го изобличиха като империалистически шпионин. Няма нищо подобно. Той бе жертва на Сталин, подобно на Слански. Едно от най-големите му „престъпления” бе, че постави въпроса за обезщетяване на евреите в Германия. След като го арестуваха, този въпрос вече не бе повдиган в партията. Животът му завърши като продавач на боквурст (кренвири) на една гара в Лукенвалде. Беше доста време в затвора. За него има написана студия. Нашето разследване даде резултат. На едно събрание на района, моят приятел изнесе всички изобличителни материали, бяхме привлекли на наша страна и шефа на криминалната полиция и въпросните престъпни ръководители бяха арестувани. Беше голямо събитие. Но след половин година бяха освободени всички.

Продължих да следвам. Моят приятел също щеше да следва. Така че нищо не ни се случи.

А как попаднахте в затвора и за какво Ви арестуваха?

Мой приятел избяга от Източен в Западен Берлин, „премести се от едната улица на другата улица”. И ми остави книга, която бе написал. Стената вече беше издигната. Една вечер ми се обади по телефона и ме извика да отида при него. Помоли ме да взема от дома му негови ръкописи, между които и един незавършен роман, и, ако е възможно, да ги изпратя по някой човек, който пътува. Тогава все още можеше да се преминава през канализационната мрежа на другата страна. По-късно и тя бе затворена – не можеше плъх да премине.

Възможност за изпращане на ръкописите се появи скоро. Един много известен скулптор, женен за българка – Гжимек, преподаваше в източноберлинския Художествен университет, но живееше в Западен Берлин, имаше роднини там. Бе 1962 г. Стената бе изградена, но той можеше да пътува свободно. Взе всичко, което му дадох, и го пренесе. След това исках да изпратя други неща по друг човек.

При мене се появи един познат французин. След време пристигна с една французойка и реших по нея да изпратя неща за моя приятел. Явно, че тя не е била „истинска“ французойка, а от французойките на Морис Торез или на Жак Дюкло. Един ден ме извикаха в Министерството на висшето образование и ми казаха, че трябва да замина за България да превеждам някакви неща за СИБ. Поисках отпуск от университета, получих за първи път валута и ми казаха, че ще дойде да ме вземе кола. Отговорих им: не е нужно, ще пътувам с ес-бана. Те настояха, защото имало още двама другари, с които ще пътуваме. Същата инсценировка открих в романа на Астуриас „Г-н президент“. Явно познавах литературата.

Дойдоха сутринта с едно БМВ, в куфара за България носех подарък за Борис Делчев, сирене „камамбер“. Пътуваме по някакъв път, помислих, че е някаква кратка отсечка до летището. Шофьорът ме поглежда от време на време в огледалото, а аз се чудя защо толкова ме наблюдава. С мен пътуваха още двама души. Попитаха ме дали имам паспорт в себе си. Казах „да“. Помолиха ме да го покажа, взеха го и казаха: „Вие сте арестуван!“ Закараха ме в Щази, едни офицери ме питаха защо съм тук, за какво съм арестуван? Отговорих им, че не знам и ако може да побързат, защото самолетът ми ще излети.

По-късно разбрах защо е било всичко това и че няма толкова бързо да се отърва. Изкарах в затвора 3 години. (След падането на стената си взех досието – девет дебели папки, 1500 страници протоколи от разпитите, направих ксерокопия на документите.) Прокурорът ми беше човек, който като младеж попада в затвора заради кражби, криминален бандит. Познавах го отпреди и след като излезе от затвора, се застъпих да отиде да следва право в Рабфак-а. Избраха го за прокурор. Едно от моите престъпления беше разпространението на „Д-р Живаго“. Той все повтаряше, че е чел „Д-р Живаго“ – с ударение на и-то. Гледах го съчувствено, беше ми жал за него. Главният съдия беше бивш сержант от немската армия, осъден през войната за кражби. След войната станал съдия.

Изчезнах за три години в затвора – бях на 32 години. Беше интересно, имаше интересни хора и между криминалните, и между политическите, които бяха честни и порядъчни. Имаше дипломирани инженери, една група от 14 души. Тъй като по времето 1961-1962 г. беше голяма криза (нямаше масло, мляко, месо), написали писмо до Политбюро, в което съветвали да се подобри материалното положение, защото в противен случай не могат да гарантират за работниците – недоволствали. Дали писмото на партийното ръководство на завода, откъдето им казали, че никога няма да изпратят такова писмо по-нагоре. А те, наивниците, го пратили и в Западен Берлин, където беше публикувано. И „тази предателска група“ веднага беше заклеямена и осъдена. Получиха от осем години до доживотен затвор.

Сега видях, в досието ми пишеше: „да не бъде назначаван никъде на работа“. Чудех се защо никъде не ме приемат. Кандидатствах и в Академията на науките и в Университета. Не разбирах защо ми отказват.

Каква беше реакцията в Западна Германия на тези преследвания?

Да не забравяме, че всичко това се случваше в разгара на Студената война, а тя се водеше с всички средства. Имаше отделни хуманни жестове, но те потъваха в пропагандния шум.

До каква степен разделянето на Германия доведе до отчуждаване на самите немци като нация. Томас Ман пише за германците и Германия с погледа на емигрант от Америка, той няма личния опит на онези, които останаха в Германия и по време на войната. Една от най-силните книги за Германия за мен е „Ще свидетелствам до края“ на Виктор Клемперер...

Сред тези, които останаха в Германия, имаше много честни хора – един Герхард Хауптман, Ерих Кестнер... Не останаха еврейските писатели, те всички до един заминаха, но имаше и много неевреи, които бяха принудени да емигрират. Бях много близък с Виктор Клемперер, бяхме в една партийна група, той беше в Хале и в Берлин. Много голям човек, който след войната стана член на партията, аз му бях ръководител.

Най-големите врагове на националсоциалистите бяха комунистите. След войната трябваше да се направи нещо против това, което е било в Германия. И хората се включваха в комунистическото движение или му симпатизираха.

Разговорът ни продължава на 1 октомври от 12-16 часа, пак при Марияна Фъркова. Бяхме заедно с Елена, моята съпруга.

Страхът ме напусна окончателно след 1965 г., когато излязох от затвора. Вече не се страхувах от тях. Преди това ме беше страх, докато не ме арестуваха. Бях се толкова въодушевил, толкова бях полудял, че просто сам провокирах арестуването си. Наляво и надясно приказвах, а те само чакаха, докато не извърших истинско престъпление, като премълчах помощта си при бягството на моя приятел.

След 1956 година обществото ни се раздели. Когато в Полша избраха Гомулка, Хрущов трябваше да кръжи един час над Варшава със самолета, защото иначе щеше да им попречи да гласуват за него. Тогава бях в една партийна група с жената на Маркус Волф, която беше моя състудентка и аспирантка – тя пишеше за Достоевски. Достоевски е „наш“ и ние трябваше да го фалшифицираме, да влезе в нашия калъп. И тогава на едно събрание, между двама ни се разви доста остра дискусия във връзка с това, че у нас, във вестниците премълчавах, че Гомулка е станал първи секретар на партията. А броят на вестника, който писа за избора на Гомулка, бе конфискуван. Маркус Волф по това време беше шеф на разузнаването. Занимаваше се със западните страни. Полека лека все по-ясна ми ставаше картината и все повече странях от „здравите другари“, те ми ставаха все по-неприятни и аз търсех други хора, с които да споделям мислите си. Вярно е, че бяха излезли документите на XX конгрес на КПСС, бяха станали известни, но тайната реч на Хрущов не бе отпечатана. Тя бе публикувана веднага на Запад и аз я знаех оттам. От Москва имаше инструкция в партията ни да не се дискутира въпросът за грешките.

Когато се провеждаше XX конгрес, трябваше да летя за София. Но тъй като нямаше директни полети, трябваше да пренощувам една нощ в Прага. Имах приятел, с когото следвахме заедно в Ростов – тогава беше културно аташе в Прага – той ми поръча най-скъпия хотел, в който бяха изложени всички вестници – „Правда“ и „Известия“, там прочетох за XX конгрес. Цяла нощ четох, всички речи, особено ме впечатли речта на Микоян – той най-силно се изразяваше. И тогава последва Унгария. След убийството на Имре Наги Над баща ми до края на живота си носеше черна вратовръзка.

Дойдох в България с пресните впечатления от прочетеното за XX конгрес, тук четох бюлетина на Полското посолство, в който имаше много изобличаващи статии.

Разкажете за дисидентската си дейност.

Дисидентска дейност не съм имал. Имал съм такова държание, което беше достатъчно. Дисидентите са „тумори, които трябва да се изрежат” – ми казаха. Такива като мене трябва да бъдат безпощадно изрязвани, за да не се заразява целият организъм, цялото общество. В досието ми пишеше, че очевидно в дома ми се правят заговори – а ние се бяхме събрали, 48 души, за да отпразнуваме рождения ми ден. Как така – не се чува нито музика, нито се говори високо, тихо е, значи „тук се готви заговор”. Това пишеше в досието ми. Учуди ме, защото никакъв заговор не сме подготвяли. Не общувах с хора, за които имах и най-малкото подозрение, че са доносници. Че в партията нямаха вече доверие към мене – усещах по-отрано. Те ме изпревариха като ме изключиха. Арестуваха ме в Берлин и ме откараха и осъдиха в Нойштрелиц, близо до Нойбранденбург. Делото се повтори в Берлин пред Върховния съд, всичко предварително бе решено. Разпитвах ме в продължение на шест месеца, след това прекарах три месеца в ареста на ЩАЗИ. Заплашвах ме с бой, но не упражниха насилие върху мен. Едва след като излязох от затвора се почувствах истински свободен. Вече не изпитвах страх. Когато бях сам в килията, четях – след като ми разрешиха по три книги. Бях най-доволен, когато книгите бяха дебели. Там прочетох „Степта гори”, два дебели тома от един сибирски автор. Бях доволен. Времето минаваше по-бързо.

Имаше една наша позната – Ани Зауер, еврейка, танцьорка, която прекара 18 години в лагерите в Караганда. Брат ѝ, комунист, напуска Германия още преди 1933 г., отива в Русия и става главен редактор на издателството за чуждестранни работници в Москва. Тя остава една година в Париж, брат ѝ я извиква в Москва, за да оглави школа за танцьорки, тя заминава и на манифестацията на Първи май танцува пред всички. В 1937 година ги арестуват. Брат ѝ е разстрелян, а тя като негова сестра е изпратена на лагер в Караганда, където е била заедно с цялото семейство Комисаржевски. Дори се запознах с една жена от това семейство, нейна съкилийничка, която през 1958 г. беше дошла в Берлин. Ана Зауер прекарва 18 години в лагера и през 1958 г. се завръща в Германия. Разказваше, че в Караганда се е срещала с интелектуалци от цяла Европа – с виенски актриси, лекари..., арестувани също като нея.

Спомням си, че още като ученик преминах нелегално границата и отидох в Любек. Една вечер с приятел на баща ми отидохме при юрист, стар фашист. Той ми даде да видя книга на Албрехт, немец, който като комунист отива в Съветския съюз да помага в промишлеността. Там се запознава с Клара Цеткин и се появяват първите му съмнения. Клара Цеткин е била под домашен арест и през 1939 г., когато Хитлер и Сталин стават приятели, се осъществява размяна на арестувани – немци и руснаци. Тогава в Германия се връщат някои от затворените в Съюза комунисти, други не искат да се върнат. Албрехт се връща в Германия и описва видяното и преживяното в лагерите в „Предателството на социализма”, голяма книга. През 1946-1947 година това за мене беше чиста лъжа, фашистка пропаганда. Не вярвах на нито една дума на този Албрехт. Сега се вижда, че описаното от него е само една осма част от истината.

Имахме много голяма библиотека вкъщи и аз четях непрекъснато.

Как си обяснявате тази велика илюзия на западните интелектуалци и писатели по отношение на Съветския съюз, с какво може да бъде обяснена?

Те нищо не са знаели, вярвали са. И имат вина за поддържането на мита за Съветския съюз. Искали са в нещо да вярват, това е един ерзац на религията.

.... Спомням си първото ми идване в България – 1952 година. Студент трети курс, бях написал рецензия за немското издание на Вапцаров, която излезе в сп. „Език и литература”. С още един колега пристигнахме от Берлин със стипендия. Повечето време прекарах в Балчик, бяхме в двореца, там се запознах с Петър Незнакомов, Васил Чертовенски, за когото писа Радой Ралин. Първата ми българска изгора, в която се влюбих, бе Райна Къосеиванова.

.... У нас в ГДР през 1965-1966 г. се състоя прочутият XI пленум на партията, на който се ликвидира културата. Имаше много интересни писатели, кинодейци, художници, които емигрираха в различни страни. Юрек Бекер – в ГФР, Манфред Билер замина за Прага, стана чешки гражданин, преди това живя при мен година-година и половина, беше влюбен в една чехкиня и всеки уикенд тя идваше, ожени се за нея и февруари 1967 г. заминаха за Прага. Посетих го там точно в дните, когато Дубчек стана първи секретар на партията – беше една такава атмосфера в Чехия, като че ли всички са пили шампанско, беше неописуемо. Такова бе усещането ми през ноември 1989 г. в Германия, когато падна стената, бях на самата стена. Не слушах новините, зает бях с някакви коректури, седях до един през нощта. В 2½-3 часа на вратата ни се позвъни. Помислих си, че пак идват да ме арестуват и страшно се уплаших. Станах, поглеждам през прозореца и виждам жена ми долу, говори с един наш приятел, чех, който избяга 1968 г. в Западна Германия. Той ми вика: „Слизай, аз съм тук съвсем свободно, без паспорт съм и без пари, стената е отворена, ела!” Поканих ги да се качат горе, взех бутилка шампанско от хладилника и пихме. Той караше трабант, тази нощ забогатя от возене на хора от двете страни на стената. Заведе и нас до пограничния пункт, беше до стената. Нито един от граничарите не бе там, бяха все нови лица. Старите се бяха изпокрили, беше ги страх заради бандитското им държане с хората. Прекрасна нощ!

....Къщата ни си стои в Алтщрелиц, там живее сестра ми със своя белорусин. Често ходим, на 100 км от Берлин е. С влака за по-малко от час се отива. Зандерс е най-забележителната фигура от нашия град. (И Вие сте вторият, добавям аз.)

У нас са гостували толкова много хора. По този повод жена ми Теда ме попита: Колко население има България? Отговорих ѝ – 8 милиона. Е добре, вече половината са минали през нас – каза тя. Минаваха и живееха дълго време. Атанас Натев живя цяла година. Беше гост-професор при нас. Аз вече бях пенсионер и му отстъпих мястото си в Института. Погрижих се той да бъде назначен на моето място.

Бяхме много добри приятели с Минко Николов, който написа чудесни неща за Брехт. За последен път се видяхме с него през октомври 1966 г. Ивайло Петров живееше в Берлин и с него се виждахме много често. Той пишеше. Ходехме да обядваме с Ивайло, с Минко и с този Манфред Билер, който после живя в Прага и след нахлуването на войските на Варшавския договор в Чехия избяга в Западна Германия, но като чешки гражданин трябваше преди да получи обратно немско гражданство, да доказва, че знае немски, че е немски писател. Когато им показал книгите си, те се отказали повече да го тормозят. Това беше последният ни обяд с Минко. Два-три месеца след това Ивайло ми се обади и ми каза: „Минко се самоуби.” (Той се самоубива на Нова година – на 31 декември 1966, б.м.)

Блага Димитрова написа стихотворение по повод смъртта на Минко Николов – в него е казано всичко за Минко. След като стихотворението излезе в „Литературен фронт”, Блага отишла при съпругата му Христина и ѝ дала парите, които е получила

като хонорар за публикацията. По повод на са смъртта му се появила толкова мръсни слухове, никой от които не отговаряше на истината.

Стефан Гечев ми е споделял в анкетата, която направих с него, че Минко Николов просто не е издържал, след като е виждал как се живее в Западна Германия, просто е рухнал, и аз вярвам, че това е причината за неговата смърт и самоубийство. Той е имал пълна информация за онова, което се случва в културния и политическия живот на Запад, имал е много богата библиотека, с много литературна периодика и книги.

Минко взе от моята библиотека Херман Брох и Кафка. След смъртта му отседнах у тях. С дъщеря му Нева, на 12 години, имах такива хубави разговори като с възрастен човек, виждал и изстрадал много. Как е преживяла смъртта на баща си, как е реагирала на снимките, които са му направени след самоубийството, тя си знае. Борис Делчев ми е разказвал за съдебните снимки – той си е изрязал всички места, които са свързани с кръвоносни съдове. Беше третият му опит, за съжаление този път успешен. Трябва да намериш това стихотворение на Блага. Много е хубава графиката на неговата глава, която стои винаги пред мен, на библиотеката. Не знам кой го е рисувал. Христина и Нева ми гостуваха. Нева е омъжена сега за Александър Андреев, кореспондент на Дойче веле.

Колко би било хубаво да има камера, която да запазва всички важни мигове за хората по света. Иначе сме осъдени да заснемаме отделни кадри от цялостната картина, от голямата картина да запечатваме само частички. В това е голямата тайна, къде е скрито, къде е запазено всичко онова, което се случва в света или го няма...

Защо съществуват тези ясновидци? Нали те виждат всичко, което ще се случи. Разказах ли ти за един сън, който имах? Знаеш кой беше Руди Дучке – 1968 г. Сънувам през нощта, че седя в дома на Ерих Аренд, наш поет, но той вече не живееше с жена си, имаше и други хора, а срещу мене стои Руди Дучке и говори. Говори, говори, но аз не го виждам, защото между нас, върху масата виси нещо, някаква дъска, която ми пречи да го видя. Опитвам се да го видя през една дупка на дъската, но не успявам. По едно време се звъни, аз ставам и отварям, идват нови гости. Между тях една много добра наша приятелка, Елга Абрамовиц, с розова рокля и с нейн приятел. Още щом влизат и сядат край масата, дъската изчезва и аз го виждам. Той съвсем не приличаше на Руди Дучке, а на някакъв палячо, с дървена глава, какъвто сигурно е бил в моите представи. И тогава се събудих. След това преди обед говорих по телефона с тази Елга. Тя е австрийска гражданка, но живее в ГДР. Никога не е била в Австрия, но баща ѝ е бил австрийски евреин и е избягал. Казвам ѝ, че съм я сънувал. Тя ми отговаря: Добре. Но ѝ казвам, че съм я сънувал в розова рокля. Тя: Аз нямах, но преди няколко дни един роднина ми подари розова рокля. Тогава аз се уплаших малко и ѝ разказах целия сън. Следобедът лежа на канапето, гледам тавана и чувам по новините, че е имало атентат срещу Руди Дучке. С два изстрела – един в главата и един в шията, но не е убит. Бил е тежко ранен. Стана ми ужасно. Още по-ужасно ми стана, когато след няколко дена тази Елга ми се обади по телефона и ми каза, че с тази розова рокля е била на местопокъшението. Затова имам чувството, че и това, което ще се случи, някъде е записано и съществува, че цялото бъдещо съществуване, както и цялото минало съществуване е записано някъде и че ние преживяваме миг след миг от нещо, което е, или е било, и не можем да направим нищо друго, освен да го виждаме и сънуваме. И

след това не можех дълго да спя – няколко седмици. Много хора заслужават да бъдат убити, но аз не им желая смъртта.

Не съм превел нито една от книгите, спуснати по списък от съответното ЦК. Превеждал съм само книги, които съм искал да превода. Дори една от тях бе забранена у нас – книгата на Александър Геров „Неспокойно съзнание”, която излезе на немски тук, в София прес. Как Геров среща в лудницата Сталин...

Как станяхте преводач?

Бях принуден, тъй като след затвора не можех да се върна на редовно място в университета. И превеждах. Но не ме използваша като преводач на делегации от български писатели – бях неблагонадежден. Паул Винц (или Винце?), има един такъв бандит, беше написал: „Този човек да не се използва, защото превежда неправилно.” Аз може би съм превеждал „малко с коментар” понякога... Когато Далчев с жена си дойде през 1975 г., поиска аз да го придружавам, писателите тук приеха. Отнесоха се доста щедро към него, дадох му една Волга, шофьор и така обиколихме Източна Германия – Тюрингия, Лайпциг – беше много хубаво. Благодарение на Джагаров, като негов придружител, Далчев е могъл да отиде в Париж.

Кое е първото Ви запознанство с български писател?

Любен Дилов, но не станяхме близки приятели. Може би Далчев. Особено след като Ангел Тодоров ми каза: „Пазете се от него, той не е наш човек.” (смях) Може би така подсъзнателно ме е тласнал към Далчев. Запознах се с него през септември 1954 година. Бях в летния почивен лагер в гр. Сталин (Варна). Пристигна един човек, който ми се представи, направи снимка с нас двамата на плажа и я изпрати в „Дойче Веле Цайтунг”, учителски вестник. Попита ме дали мога да помогна на жена му да си подготви изпита по немски – тя беше учителка по немски, и аз ѝ написах домашното. От благодарност ме покани за откриването на Музея на Яворов в Чирпан. Казваше се Гео Колчев.

Качих се на влака и отпътувах за Чирпан. Гео Колчев ме посрещна, бях настанен у тях и си написах „домашното”, а на другата сутрин започна големият фестивал по откриването на Музея. На тържеството дойдоха политически личности като Добри Терпешев, Ради Найденов и други интересни лица. Пристигна цял рейс с писатели от София, между които Атанас Далчев, Блага Димитрова, Тодор Харманджиев – имам ги на снимка. На площада имаше трибуна с лозунг. Спомням си, тук в София, в ресторанта на Стадиона имаше също лозунг – „С обществено хранене напред към социализма”. (смях). Между поетите бяха Багряна, Дора Габе. Прерязаха лентата, кметът говори, разгледахме после Музея. Тогава писателите ме поканиха на другия ден да пътувам с тях до София. Пренощувахме в Казанлък, в стаята на хотела бях с Иван Рудников и с Атанас Далчев. Цяла нощ си говорихме с Далчев за Бог и света, за Марсел Пруст, когото много обичах, за Ален Фурнье, Рудников слушаше. На другата сутрин отидохме при Чудомир и той ни заведе в Казанлъшката гробница. Бяха минали едва 10 години от откриването ѝ. Направи ми огромно впечатление. Както Наполеон е казал пред пирамидите: „4 хиляди години гледат към нас”, така се почувствах и аз – гробницата е на 2500 години! Оттогава е приятелството ми с Далчев – от 1954 г. Имам много писма от него! Когато попаднах в затвора, моята Жана Николова, от италианското училище, учителката на Валентина Торбова и на Валери Петров, всяка година празнуваше моя

рожден ден. Аз празнувах рождения си ден в затвора, а Жана поканила Далчев, Надя Дакова.

Кои книги четяхте като дете? Освен Карл Май?

Карл Май и Майн Рид, който не беше популярен в Германия, а преди да дойда в България дори не бях чувал и името му. Съществуваше една поредица на писателя Герхард Витек, който си бе избрал псевдонима Фриц Щойбел – един пруски генерал от американската армия, който написа поредица книги за Текумзе. Не се интересувах въобще от военна литература. Бях на 9 години, когато започна войната. Много хубава книга беше „Тайната на тропите” от Веркор. След войната четях всичко от Фойхтвангер, Максим Горки... В съветската секция на Берлин имаше издателство, което издаде том с произведения на Горки, в който бяха включени спомените му за Ленин и в които Ленин отрича да е имало разногласия в партията и че всичко са правили заедно с Троцки. Това издание много бързо изчезна, но аз успях да си го купя. Малко след това излезе ново издание, в което пасажите за Троцки бяха премахнати. Постфактум съществува винаги известен риск от „изкривяване” на фактите в спомените. Книги, които са ни се стрували някога смели, революционни, след време ни изглеждат просто доста „адаптирани”, нагодени към времето.

Въпросът за „Разрешената истина” и за властите, които допускат появата на известна доза „истина” като отдушник – иначе нямаше да бъдат възможни пиесите на Стратиев и творбите на Радичков...

В Белорусия такъв отдушник бяха творбите на Васил Биков. Той наистина е много храбър, колко хубави са неговите „Алпийска балада” и „Обелискът”. В затвора прочетох романа на Криста Волф „Разделено небе”. После се запознах и с други нейни романи, които бяха много слаби, но тя бе издигната високо, стана дори член на ЦК, мислеха да я предлагат за Нобелова награда; добре, че това отпадна.

Кое беше най-трудното за Вас в ония години на „съветско присъствие” в Германия след войната? Какво помагаше на човек да оцелее и да се съхрани в екзистенциален и морален план?

Всичко беше трудно, нямаше достатъчно храна, трябваше всекидневно да се грижим за насъщния си, за бита. Цялата активност се абсорбираше, поглъщаше от неща, свързани с оцеляването, за духовни занимания оставаше малко време и място в главата. Помня как баща ми дойде в Източната зона след войната и как пътуваше по селата да търси продукти. Нашия Алтшрелиц беше разрушен изцяло, Нойшрелиц оцеля, и трябваше всичко да се възстановява тухла по тухла. В училището трябваше да „изкореним фашистките остатъци”, да, да, и в учителите и в учениците. Между учениците имаше бивши „подфюрери” от младежката организация. Спомням си, че със сина на Ханс Фалада издавахме едно списание – „Червеният бич”, в което ги критикувахме. Тогава прочетох „Държавата и революцията” на Ленин, което бе за мен откровение, и пишех разгромяващи статии. Имаше годишници на Комунистическия интернационал още от 1919, 1920 година, които бяха много интересни и ние ги изучавахме подробно. И тъй като в училище се занимавахме една година с една пиеса на Хебел, аз направих преглед на цялата немска литература. Издадохме четири броя на списанието. Един ден дойдоха

в училище офицерът по културата в съветската комендатура и негови подчинени (ние няхахме офицери), и се поинтересуваха за нашето издание. Правехме го в 14-15 екземпляра, преписвани на машина и го раздавахме на приятели. Тогава всички ученици избягаха от училище и отидоха да унищожат или скрият екземплярите, които бяха в тях. Този офицер (с един преводач) ни заведе в комендатурата, където извадиха от чекмедже тези наши списания. Съобщиха ни, че вече спокойно можем да печатаме списанието си в местната печатница в Нойщрелиц, която беше много добра. Имаше дори и издателство. В нея навремето Шилер е печатал своето списание. Но че преди отпечатване, всеки брой ще трябва да минава през тяхната проверка. Така ентусиазмът ни напусна и ние спряхме издаването на нашето списание „Червеният бич”. Към всеки брой имахме приложение, в което давахме оценка на нашите учители или на някои политически дейци – от рода на „Вие не ни трябва, г-н Герлах”. Мислехме, че с това списание ще преобърнем едва ли не цяла Германия. Но решихме, че няма смисъл да го издаваме след като над него щеше да бъде упражнявана цензура. Тогава прогледнахме за някои неща.

В Източна Германия по това време имаше един централен вестник, а и при нас излизаше местен вестник. Тогава съществуваше една комисия по прочистване на библиотеките. Аз, заедно с бившия секретар на Щреземан и някои други, влязохме в нея. Получих списък на книгите, които трябваше да бъдат прочистени, да бъдат изхвърлени. Сред тях имаше книги на дейци, които ми бяха познати от годишниците на комунистическия интернационал и чиито имена за мен бяха святи – Бухарин, Троцки, Зиновиев. Нищо не знаех за историята на КПСС и СССР и много се учудих защо тези книги трябва да бъдат унищожени. Дори не знаех дали тези книги са налице в библиотеката на великия херцог. А той бе събирал всичко славянско, което е излизало в Германия. Веднъж влязох в една голяма зала, където бяха събрани фашистки книги от частни библиотеки. И видях една книга с родословното дърво на Хитлер, което стига чак до император Барбароса. Трябваше да я взема. Взех си и „Митът на XX век” от Розенберг. Две-три години след войната започнах да я чета и установих, че е абсолютна глупост.

Стана дума за критици и писатели, поели пътя на политиката в днешно време. За Тончо Жечев...

Тончо Жечев е трагична фигура. За да се измъкна от ГДР, Джагаров навремето ми предлагаше да ме назначи за една година в София прес или някъде другаде. Тончо спокойно можеше да ме вземе в Института по литература, но не го направи. Наскоро видях в досието си, че от немска страна е постъпило запитване дали могат да ми осигурят такова място, но Тончо е отговорил на Джагаров, че няма такава възможност. Сега разбирам откъде са тези „Тончови преображения”, те си имат корени... Иначе нямам нищо против него, дори бяхме приятели...

Разговор у Марияна Фъркова, септември 2006 г.

През 1954 и 1956 г. на два пъти ходих до Шумен. Един месец обикалях България, бях по Дунава и по Черноморието. За първи път дойдох в България през 1952 г. Имах срещи с много интересни хора. Запознах се с Кирил Попов, Никола Михов. Покрай Жана Николова се запознах със старата българска интелигенция. Тогава още няха касетофон. Сашо (Александър Донеv) възстанови записите ми от 1960-1961 г., те бяха в

много лошо състояние, той ги презаписа, не знам дали всичко успя да възстанови – откривам, че от тях отсъства Чилингиров, сигурно записът е бил в лошо техническо състояние. Предадох записите на Берлинския университет, но те не проявиха интерес и аз си ги взех обратно. Бях направил единствения запис в България на Симеон Радев. Също с Фурнаджиев, Дамян Калфов, Мери Грубешлиева, Людмил Стоянов, който четеше лошо, Владимир Василев, Александър Геров, Атанас Далчев. Геров прочете едно стихотворение и се разплака. Всеки четеше свой текст или разказваше някоя история. Симеон Радев ми разказа как е замислил и написал „Строители на съвременна България”. Много от тези записи на оригинални гласове са единствени по рода си. Записах Светослав Минков, Спас Кралевски, учител на Надя Дакова в луковитската гимназия. Много бяха...

Разговор с Норберт Рандов - проведен на 9 септември 2006 г., пак в дома на Марияна Фъркова, бяха и жена ми Елена, и сестрата на Марияна – Гергана, германистка.

През 1958 г. в Шверин имаше старо еврейско гробище, дори нацистите не посегнаха на него. Но комунистите се бяха разбрали с еврейската община и го разрушиха. Спомням си, че тогава ходих специално в Берлин, за да кажа, че това е безобразие, не може да се премахва едно 200-годишно гробище, но ми отговориха, че въпросът е решен и мястото е продадено от еврейската община. Учудих се каква е тази еврейска община. Откъде се е взела, след като в Шверин имаше само един португалски евреин. Просто някой си бе харесал мястото и искаше да направи там птицеферма. Това обаче не стана, надгробните камъни бяха изпотрошени и изхвърлени край пътя към протестантската църква. Пасторът отрече да знае за такива действия... Запазени са две надгробни плочи – на Хамбургер, равина на Шверин, и на Даниел Зандерс. Те са преместени на друго място – единият е починал през 1895 г., а другият – през 1921 г. По средата между тях е издигнат обелиск на жертвите на фашизма. Какви жертви? Когато фашистите дойдоха на власт, при нас бяха останали само две-три еврейски семейства. . .

Силезия бе една от най-културните немски провинции. В Кьонигсберг, сега Калининград, родното място на Кант, се пази само гробът му, но не и къщата, в която е живял, църквата също е разрушена и това става по времето на Брежнев. .

Най-интересните лекции по съвременна немска литература ни четеше видният немски писател Канторович, това бяха по-скоро негови спомени.

Какво лежи в основата на съвременния литературен немски език, на базата на какво е изграден той? И как се консолидира?

Основата е преводът на Библията от Лутер, разбира се, въз основа на диалектите от средногерманските провинции в Тюрингия. Той създава истински изразителен литературен немски език.

Какво се случва с езика? Бродски говори за езика като за основа на живота...

Да и това се наблюдава много ясно в бившия Съветския съюз, където от една страна руският език обединява хората, а от друга ги уеднаквява. В Германия съществуват преводи и на диалекти от Лутерово време. Има превод на Библията на нашия долнонемски диалект, има и други преводи от по-ново време.

Белоруският език е в много трудно положение. На него говорят само националните писатели и най-необразованите селяни от западните краища на Беларусия, които до 1939 са били под полско владичество. 95 процента от членовете на писателския им съюз са били ликвидирани през 30-те години или са изпратени в концентрационни лагери в Сибир. Лукашенко говори на език, който представя смесица. Издадоха 4 тома с имената и историите на репресирани интелектуалци от 1795 г. насам, т.е. откато Беларусия принадлежи към Русия до днес. Познавам автора. Предстои излизането на V и VI том.

В Украйна ситуацията е друга. Тяхното възраждане се развива в рамките на Австро-Унгарската империя. Иван Франко например е роден в Лемберг. Георг Адам го посещава там.

А как се запознахте с Александър Геров?

С Геров се запознах благодарение на Борис Делчев. А с Валери Петров се срещнахме много по-рано. Излезе един голям немско-български речник – ужасен, ужасен, нямате представа какви недомислици има в него – на Живка Драгнева. Бях толкова възмутен, че написах един отзив. Професор Константин Гълъбов ме покани да изнеса доклад за този речник пред германистите в университета, което с удоволствие приех. Докладът беше разгромяващ. Не можеше и да бъде друго.

Това първият речник ли беше след 9 септември 1944 г.?

Да, първият, след големия речник на Футиков. Това бе комунистически речник. Разчу се за моя отзив, Жана Николова извести за него на много хора и ни поканиха с Валери Петров да напишем по този повод статия за в. „Стършел”. Отидох в редакцията на вестника, която се намираше в комбината „Д. Благоев” и с него написахме статията „Как се прави речник?” Именно тази публикация бе причина да ме върнат в Германия! Как така този чужденец се намесва във вътрешните работи на България, от ГДР-ското посолство чува за проблема и ме отзоваха. Българите бяха доволни от тази реакция. Така вместо три години, останах в София само една година. След като се оправдах пред нашето министерство за случилото се, отново ме изпратиха в България, но вече нямаше такива дългосрочни престои – върнаха ме за половин година през 1956 г.

Бяхме приятели с Карл Сабитаев, който беше женен за сестрата на Марко Фридман – едно много красива жена. Не знам къде ме намери, но той се постара да прочета стихотворенията на Валери Петров, подари ми негова книга с много хубава рисунка на корицата. Четяхме книгата заедно с Карл Сабитаев при Жана Николова, тогава той ме запозна с Валери Петров. Валери посещаваше Жана. Жана живя до 1967 г., но след тази година до 1974 г. мен не ме пускаха повече зад граница. Преди това от 1962 до 1967 г. също не ме пускаха в България. Едва през 1977 г. участвах тук в летните курсове за българисти в СУ. Един единствен път бях на международните семинари за преводачи във Варна през 1967 г. Там се запознах с Ника Глен и Мира Михелевич.

Бихте ли разказали за записите на магнетофон на български писатели, които сте направил? Как се запознахте с Фурнаджиев ?

Не бях близък с него. Този запис на Фурнаджиев излезе с един много тенекиен глас. Ходих у тях и го записах. Започнах да записвам гласовете на българските писатели през 1961 г. за нуждите на моите студенти. Не помня с кого започнах. Далчев отказваше, но после неговият син Христо го бе записал и наскоро излезе един диск. В плочата „Гласовете на века” е включена една малка част (около две минути) от моя запис на Симеон Радев. Това е единственият негов запис, който се пази вероятно в Златния фонд на БНР. Той живееше тук, движеше се по улиците, защо не бе направен филм за него? Много по-късно, след смъртта му, бе заснет филм за Симеон Радев, в който се използва част от моя запис...

Запознах се с Валери Петров, Далчев, Светослав Минков, Борис Делчев, Александър Геров.

Те изпращаха ли Ви своите книги?

Борис Делчев ми изпращаше книги. Геров всичко ми изпращаше. Съжалявам, че „Строители на съвременна България” не можа да излезе. Предвиждаше се това да стане в една престижна историческа поредица.

За връзките с Македония. Антология на македонската поезия

Става дума за виенските българисти Петер Бахмайер и Хайнц Миклас, за голямото смешение на народности в Австро-Унгарската империя, за множеството славянски имена там. Норберт разказва за семинара в Скопие, където е бил с Бахмайер, за срещите си в Охрид с Пауновски, известен македонски писател-дисидент.

Направих „Антология на македонската поезия”; излезе през 2003 г. благодарение на нашия посланик в Македония, Шрамайер, който преди това е бил първи съветник в Немското посолство в София. Той ми помогна да отида в Македония. И тогава заедно с него написахме едно писмо до едно издателство в Бремен и им предложихме да направим нещо за македонската литература. Антологията излезе 2-3 години след този разговор. Това бе първата по-представителна антология, включена в поредица от 15 тома с литература от цяла Европа. В нея бях включил и автори, които бяха „бугараша”; някои критици наричаха антологията „бугарашка работа”. Мислещите хора оцениха антологията по достойнство – в нея бяха събрани най-добрите македонски поети – 7 души, две жени и петима мъже. Забележителна поетеса е Чайковска. Има поети, които са антибългарски настроени и за съжаление те определят отношението към България. За книгата излязоха няколко отзива в Македония и Германия.

Впрочем историята на македонската литература е доста странна. Създава се изкуствено през 1944 г. Имам една огромна двутомна история на македонската литература от Ристич, започваща от Илинденско-Преображенското въстание. Авторът събира всичко, написано на диалект, дори и от любители, оставили по две-три строфи. Това е литературната им история. Дали тя започва с Блаже Конески, „изобретил” македонския език? Важно е да се разбере откога всъщност има същинска македонска литература – от 1944 г. насам те говорят за първо, второ, трето поколение. Аз започвам с третото поколение. Сега вече те имат един писмен, стандартен език. По същия начин на времето бе отделен и холандският език от немския. Ако малките немски държавици, от които е образувана Германия, не се бяха обединили и още съществуваша, и ако бяха узаконили техните диалекти като стандартни езици, днес щяхме да имаме още десет нови езика в Германия. Моят роден диалект, който е много близък до холандския,

щеше да бъде отделен език. В диалектната литература на немски език има значителни автори. Фриц Хойта например е голям писател, който пише на диалект, книгите му са преведени дори на холандски, както и на немския книжовен език.